



Universiteit
Leiden
The Netherlands

God van vooruitgang : de popularisering van het modern-theologische gedachtegoed in Nederland (1857-1880)

Buitenwerf-van der Molen, M.F.

Citation

Buitenwerf-van der Molen, M. F. (2007, March 21). *God van vooruitgang : de popularisering van het modern-theologische gedachtegoed in Nederland (1857-1880)*. Uitgeverij Verloren, Hilversum|Department History of Christianity and Social Sciences, Faculty of Theology, Leiden University. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/11453>

Version: Corrected Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/11453>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

3

Het modern-theologische beschavingsoffensief

De modernen maakten hun theologische standpunten op tal van manieren en in diverse populariserende genres aan een breder publiek bekend. De vele middelen die zij daarbij hanteerden geven een goed beeld van de wijze waarop predikanten gemeenteleden kennis wilden laten maken met het modern-theologische gedachtegoed. Men had door het gebruik van verschillende genres de mogelijkheid om verschillende groepen mensen in de samenleving aan te spreken: elite en volk, man en vrouw, orthodox en vrijzinnig, jong en oud. Voordat we verdergaan met een bespreking van thema's die in dergelijke geschriften aan de orde waren zal er aandacht besteed worden aan de verschillende vormen en genres waarin de modernen populariseerden.

1 Preken

Door mondelinge overdracht konden de moderne predikanten zowel geletterden als analfabeten bereiken. Dit was de uitgelezen manier om een zo breed mogelijk publiek te interesseren voor de moderne theologie. Een van de vormen was bijvoorbeeld het persoonlijk contact tussen predikant en gemeenteleden in het pastoraat. Omdat dit pastoraat in de privésfeer plaatsvond, onttrekt informatie erover zich grotendeels aan onze waarneming, afgezien van een gering aantal beschrijvingen in de literatuur van de modernen. De inhoud van persoonlijke gesprekken was uiteraard ook niet bedoeld om in het openbaar verspreid te worden.

Een ander mondeling instrument was de preek. Gemeenteleden kwamen meestal door preken voor het eerst in aanraking met de moderne theologie. Anders dan bij het pastoraat het geval is, hebben we van de inhoud van preken een goed beeld omdat die wel gepubliceerd zijn. Uit de preken van de moderne predikanten wordt duidelijk wat zij wilden overbrengen aan hun publiek.

In de negentiende eeuw werd het gebruikelijk om preken (toen ook nog steeds wel 'leerredenen' genoemd) uit te geven.¹ De moderne predikanten gaven zowel

¹ Volgens Kruseman werden in het jaar 1860, zowel afzonderlijk als in bundels, 465 preken uitgegeven. De gemiddelde prijs van een gedrukte preek was in dat jaar naar 8 cent gedaald, terwijl men daar 'in vroeger tijd' 25 cent voor betaalde. Zie Kruseman, *Bouwstoffen* 2, 64.

losse preken als preekbundels uit.² Nagenoeg vast onderdeel van de introducties van deze bundels is de al dan niet geveinsde schroom van de predikant om de preken uit te geven, waarschijnlijk omdat het uitgeven van een eigen preek als teken van ijdelheid gezien werd. Auteurs gaven dan ook vaak als reden dat de preek op verzoek van vrienden was uitgegeven.³

In de negentiende eeuw bestonden diverse preekseries waarin preken gebundeld werden, of waarin eens per maand een preek verscheen.⁴ De moderne predikanten publiceerden bijvoorbeeld in *Neêrlands kansel*, een reeks prekenbundels van de hand van één bepaalde predikant.⁵ Verder publiceerden ze onder andere in *Leerredenen ter bevordering van Evangelische kennis en Christelijk leven*, waarin eens per maand een preek verscheen;⁶ in *Taal des geloofs*, dat jaarlijks verscheen en meerdere preken van verscheidene predikanten bevatte;⁷ en in *Stuivers-preeken van Woordvoerders der Nieuwe Richting*, dat een keer in de twee weken verscheen.⁸

2 Gepubliceerde losse en verzamelde preken van modernen zijn bijvoorbeeld: Cd. Busken Huet, *Kanselredenen*, Haarlem 1861; Jorissen, *Eene evangelieverkondiging*; J.P. de Keyser, *De kerk leidt vrouw tot humaniteit. Een tijdsvraag, beantwoord in drie leerredenen*, Arnhem 1865; Loman, *Wat zoekt gij den Levende bij de Dooden. Paaschpreek*; J.C. Matthes, *Het leven hier-namaals. Leerrede naar aanleiding van 1 Johannes III: 2^e*, uitgesproken in de groote kerk te Dordrecht, den 13^{den} November 1864, Dordrecht 1865; J.H. Maronier, *Een teeken des tijds. Leerrede naar aanleiding van Matth. XVI: 1-3, uitgesproken den 12den januarij 1862*, Leiden 1862; T. Modderman, *Geloofsgetuigenis. Leerredenen*, Rotterdam 1858; F. Rauwenhoff, *Leerredenen*, Rotterdam 1868; C.P. Tiele, *De nieuwe geest des evangelies en zijne werking en eischen*, vijf preken, Haarlem 1865. Over de preekbundels waarin modernen publiceerden zie hieronder.

3 Zie bijv. Modderman, *Geloofsgetuigenis*, VII: 'Het zal, vertrouw ik, geene verontschuldiging behoeven, dat ik, op aandrang van vrienden, die mijne evangelieprediking op prijs stelden, besloot, om bij het verlaten der Rotterdamsche gemeente een twaalfstal mijner aldaar uitgesprokene leerredenen door den druk verkrijgbaar te stellen.' Zie ook: Maronier, *Een teeken des tijds*, inleiding, die schrijft dat hij deze preek op aanraden van een vriend heeft doen uitgeven.

4 Herderscheë, *De modern-godsdienstige richting in Nederland*, 370.

5 Deze bundels verschenen in de jaren 1862-1866, zie bijv. G. van Gorkom, *Tiental leerredenen (Neêrlands kansel 9)*, Arnhem 1866; A. Pierson *Een tiental leerredenen*, (*Neêrlands kansel 7*), Arnhem 1864; A. Réville, *Een tiental leerredenen (Neêrlands kansel 8)*, Arnhem 1866.

6 Deze reeks verscheen in de jaren 1846-1869 en werd geredigeerd door de moderne predikant J.P. de Keyser uit Arnhem, zie bijv. A. Pierson, 'Het woord der verzoening', in: *Leerredenen tot bevordering van Evangelische kennis en Christelijk leven* 16.8 (1861); P.H. Hugenholtz jr., 'Vrije dienstbaarheid. Leerrede over 1 Corinth. IX:19', in: *Leerredenen* 19.11 (1864); P.H. Hugenholtz jr., 'Onze houding tegenover de toekomst', in: *Leerredenen* 24.6 (1869); P.H. Hugenholtz jr., 'Gij zult niet doodslaan', in: *Leerredenen* 25.4 (1870); J.P. de Keyser, 'Om 's menschen wil. Leerrede over Marcus II:27', in: *Leerredenen* 23.7 (1868); E.J.W. Koch, 'Maria en Martha, of de vrouw in betrekking tot den godsdienst van Jezus en tot de plichten van het dagelijksch leven', in: *Leerredenen* 25.12 (1870); F. Rauwenhoff, 'De verwachting van den nieuwen tempel', in: *Leerredenen* 20.3 (1865); F. Rauwenhoff, 'De verwachting van den nieuwen tempel II', in: *Leerredenen* 20.4 (1865); L.W.E. Rauwenhoff, 'Bluscht den geest niet uit', in: *Leerredenen* 12.6 (1857).

7 Deze reeks verscheen in de jaren 1867-1878, zie bijv. J.W. Bok, 'Het recht van den godsdienst. Naar Ps. 84:3b en Joh. 8:29', in: *Taal des geloofs. Godsdienstige toespraken* 5, Haarlem 1871, 25-52; J.W. Kramers, 'De twijfel. Naar Jacobus 1:6b', in: *Taal des geloofs* (1871), 269-295; J.G.L. Nolst Trenité, 'Het onsterfelijkheidsgeloof. Naar Markus 12:18-28', in: *Taal des geloofs* (1871), 197-226.

8 Deze reeks verscheen in de jaren 1869-1874 en werd geredigeerd door H. Oort, zie bijv. A.S. Carpentier Alting, 'Onze verwachting van de toekomst', in: *Stuivers-preeken* 1 (1869), 227-243; B.W. Colenbrander, 'Wat wij willen', in: *Stuivers-preeken* 1 (1869), 1-16; J.H.C. Heijse, 'De levensstrijd der armen', in: *Stuivers-preeken* 3 (1871), 177-190; F.W.N. Hugenholtz, 'Onze plicht', in: *Stuivers-preeken* 1 (1869), 195-209; E.C. Jungius, 'Sterven en leven. Paaschpreek', in: *Stuivers-preeken* 3 (1871), 101-116; J.K. Koch, 'Rijken en armen' in: *Stuivers-pree-*

Zoals al eerder geconstateerd wilden de modernen zich er rekenschap van geven dat gemeenteleden het modern-theologische gedachtegoed als choquerend konden ervaren. Sommigen van hen gaven als motivatie voor de uitgave van hun preek dat gemeenteleden door een preek te lezen langzaam aan de moderne inzichten konden wennen.⁹ Volgens de Leidse predikant J.H. Maronier waren er altijd wel 'hoorders, die wel gewoon zijn, naar het eerste gedeelte eener preek te luisteren, maar dan zoo gemakkelijk den draad der redenering verliezen'.¹⁰ Door preken uit te geven hadden de moderne predikanten ook de gelegenheid het modern-theologische gedachtegoed duidelijk en zonder omhaal van woorden voor het voetlicht te brengen. Dat ze dit inderdaad beoogden, blijkt bijvoorbeeld uit het voorwoord van een preek van Maronier, die hierbij aantekent dat een moderne predikant het aan zijn geweten verschuldigd is om zijn ideeën openlijk naar buiten te brengen:

Opreghtheid in het uitspreken zijner overtuiging acht ik een eerste vereischte in den evangeliedienaar. Vooral in onze dagen moet de gemeente niet behoeven te raden, of haar voorganger tot de school van het gezag of tot de school van het vrije onderzoek behoort, of hij een vriend is der oude rigting in onze Hervormde Kerk of der nieuwe. Worden enkelen daardoor van hem afkeerig, anderen zullen gewonnen worden. Zijn geweten zal hem niet veroordeelen, wanneer hij getrouw blijft aan zijne welgegronde overtuiging. De klagten, tegen hem aangeheven, kunnen hem niet deeren. Het allen naar den zin te maken, dat is zijne roeping niet.¹¹

In hun preken pasten de moderne predikanten niet alleen de historische bijbelkritiek toe op bijbelverhalen, ze behandelden, zoals al eerder opgemerkt, ook onderwerpen die in de samenleving speelden. Zo kwamen thema's als de positie van de vrouw,¹² de sociale kwestie,¹³ de technische vooruitgang en het daarmee gepaard gaande materialisme,¹⁴ en rampen als een cholera-epidemie¹⁵ aan de orde.

ken 2 (1870), 47-61; A.D. Loman, 'Kerstpreek', in: *Stuivers-preeken* 1 (1869), 383-396; D.C. Nijhoff, 'Eene stem der kerk bij gelegenheid van het Kongres der Internationale te 's-Gravenhage (Hebr. 12:15)', in: *Stuivers-preeken* 4 (1872), 325-339; H. Oort, 'De hoop der onsterfelijkheid', in: *Stuivers-preeken* 1 (1869), 105-116; L.H. Slotemaker, 'Ons is de toekomst', in: *Stuivers-preeken* 1 (1869), 259-269.

9 Herderscheê, *De modern-godsdienstige richting in Nederland*, 343. Zie bijv. het voorwoord van een preek van Matthes, *Het leven hier-namaals*, 3-4, waarin hij schrijft dat hij na het houden van deze preek ervan is beschuldigd 'de onsterfelijkheid geloochend en den menschen hun troost voor de eeuwigheid benomen' te hebben. Daarom heeft hij besloten de preek te laten uitgeven, 'om ieder, die haar [de rede], wat haren inhoud en hare bedoeling betreft, ongunstig beoordeelde, te doen beseffen, dat hij mij heeft misverstaan.'

10 Maronier, *Een teeken des tijds*, inleiding.

11 Maronier, *Een teeken des tijds*, inleiding.

12 Koch, 'Maria en Martha'.

13 Heijse, 'De levensstrijd der armen'; Koch, 'Rijken en armen'.

14 Van Gorkom, 'IX. Godsdienstige geestdrift', in: *Tiental leerredenen*, 125-140.

15 Van Gorkom, 'VIII. Onze rampen', in: *Tiental leerredenen*, 109-124.

2 Voordrachten

De modernen hielden naast preken ook geregeld lezingen, waarmee ze hun ideeën ook buiten hun eigen kerkelijke gemeente bekendheid wilden geven.¹⁶ Het houden van lezingen voor mensen uit alle lagen van de bevolking was in de tweede helft van de negentiende eeuw een algemeen verschijnsel. Een organisatie die hierbij een belangrijke rol speelde was de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen.

Vanaf 1858 begon de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen met het organiseren van lezingen speciaal bedoeld voor arbeiders, zogenaamde volksvoorlezingen. De Maatschappij tot Nut van 't Algemeen werd in 1784 opgericht door de doopsgezinde predikant Jan Nieuwenhuizen uit Monnickendam. Zijn doel met het genootschap was volksontwikkeling. Om deze volksontwikkeling tot stand te brengen wilden de leden van het Nut eenvoudige uitgaven op de markt brengen, speciaal bedoeld voor minder ontwikkelden. Ook wilde men zich inspannen voor beter onderwijs. De leden van het Nut wilden het volk weerbaarder maken door onkunde op het gebied van de kunsten, ethiek, wetenschap en godsdienst te bestrijden.¹⁷

De volksvoordrachten van de tweede helft van de negentiende eeuw hadden tot doel de minder ontwikkelden te voorzien van allerlei informatie: van historische gegevens tot de nieuwste ontwikkelingen op wetenschappelijk en op maatschappelijk vlak. Hiermee wilde het Nut in het bijzonder de zelfstandigheid van de lagere sociale stand bevorderen.¹⁸

Vanaf 1867 werden gegevens over volksvoordrachten gepubliceerd in het *Staatkundig en staathuishoudkundig jaarboekje*. In 1870 telde Nederland 61 verenigingen voor volksvoordrachten; sommige waren nog gelieerd aan het Nut, andere waren inmiddels verzelfstandigd.¹⁹ Volksvoordrachten behelsden de meest uiteenlopende onderwerpen, zoals 'de voedingskracht der aardappelen', 'armoede en rijkdom', 'bloedsomloop en spijsvertering', 'electriciteit', 'dampkring', 'de langbeenige mug', 'de telegraaf', 'stoom en stoommachines', 'vooruitgang, alleen door onderwijs mogelijk' en 'het tooneel'.²⁰ In sommige plaatsen werden, om een strijd onder gelovigen te voorkomen, theologische onderwerpen gemeden.²¹ Het idee dat Nutsvoorlezingen over de godsdienst een religieuze strijd zouden kunnen ontketen, bracht

16 Dit gold niet alleen voor de moderne predikanten, ook anderen, zoals de Groninger godgeleerde Petrus Hofstede de Groot hield naast preken veel volksvoorlezingen, onder andere voor het Nut. Volgens Bos boden deze lezingen de mogelijkheid tot het populariseren van zijn ideeën. Bos, *In dienst van het Koninkrijk*, 136-137.

17 W.W. Mijnhardt en A.J. Wichers, *Om het Algemeen Volksgeeluk. Twee Eeuwen Particulier Initiatief 1784-1984. Gedenkboek ter gelegenheid van het tweehonderdjarig bestaan van de Maatschappij Tot Nut Van 't Algemeen*, Edam 1984, 7-14.

18 J.M.M. Leenders, 'Een links-liberale vorm van volksontwikkeling. Verenigingen voor volksvoordrachten', in: *De negentiende eeuw* 20 (1996), 163-181, hier 165.

19 P.H. Testas, 'Volksvoordrachten in Nederland', in: *Staatkundig en staathuishoudkundig jaarboekje* 22 (1870), 229-236, hier 229; Leenders, 'Een links-liberale vorm van volksontwikkeling. Verenigingen voor volksvoordrachten', 163-164.

20 Testas, 'Volksvoordrachten in Nederland', 231-233.

21 Leenders, 'Een links-liberale vorm van volksontwikkeling. Verenigingen voor volksvoordrachten', 172.

iemand als Abraham Kuiper ertoe om zich tegen het Nut te verzetten. Het steunen van Nutsactiviteiten zou volgens hem leiden tot verlies van het geloof.²² Overigens werden wel vaak lezingen gehouden met een moraliserende ondertoon; langs die weg was het voor de lector toch mogelijk om stichtend te werk te gaan.²³ De lezingen werden meestal goed bezocht; een stad als Leiden had gemiddeld 500 bezoekers per voordracht, een dorp als Noord-Scharwoude (NH) 150.²⁴

Ook de modernen hadden, zoals gezegd, deel aan de volksontwikkeling door middel van het geven van voordrachten.²⁵ Sommige predikanten hielden lezingen bij een plaatselijke afdeling van het Nut,²⁶ bij een geleerd genootschap als het Zeeuwsch genootschap der wetenschappen,²⁷ bij het genootschap Felix Meritis in Amsterdam²⁸ of bij een arbeidersvereniging als 'Zeemans-collegie Vooruitgang',²⁹ anderen organiseerden voordrachten buiten het verband van bestaande organisaties.³⁰ De moderne predikanten Hooykaas en Lohr geven een beschrijving van de gang van zaken bij een dergelijke lezing, die in de tweede helft van de jaren zeventig van de negentiende eeuw plaatsvond:

Eene commissie (...) schonk hare krachtige hulp bij de regeling, zoowel aankondiging als leiding, dezer bijeenkomsten; terwijl mede een paar dames hare gewaardeerde medewerking verleenden door orgelspel in het begin, in de korte pauze en bij het heengaan. Na de pauze werden door dengene onzer, die de voordracht niet had, een of meer gedichten gereciteerd. Bij het verlaten van het gebouw werd telkenmale een tweetal Blaadjes (uitgegeven door de Vereeniging tot Verspreiding van Stichtelijke Blaadjes) aan elk der aanwezigen uitgereikt.³¹

De modernen sloten met het geven van volksvoordrachten aan bij een maatschappijbrede ontwikkeling. Met hun preken bereikten ze slechts een select gedeelte van de maatschappij. Rechtzinnigen, die niet in een vrijzinnige gemeente kwamen, of arbeiders die op zondag geen kerkdienst bijwoonden, kwamen niet onder het ge-

22 A. Kuiper, *De "Nuts"-beweging*, Amsterdam 1869.

23 Leenders, 'Een links-liberale vorm van volksontwikkeling. Verenigingen voor volksvoordrachten', 178-179.

24 Testas, 'Volksvoordrachten in Nederland', 230.

25 Zie Herderscheë, *De modern-godsdienstige richting in Nederland*, 115-117.

26 A.L. Poelman is hiervan een voorbeeld. Hij was van 1858 tot 1893 predikant te Noordbroek, waar ook een plaatselijke afdeling van het Nut was. 'Als Nutsredenaar trad hij talloze malen op ter verspreiding van zijn vrijzinnige denkbeelden.' (NNBW 10, 739). Ook de moderne predikanten N.C. Balsem, A.W. van Campen, B. Tide-man Jzn. en A.S. Carpentier Alting hielden voordrachten voor het Nut.

27 Zie F.P.J. Sibmacher Zijnen, *De kerk en het tooneel. Voorlezing in het Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen, te Middelburg, gehouden den 2 november 1859*, Middelburg 1861.

28 Zie L.S.P. Meyboom en W. Vrolik, *Vraagpunten des tijds, behandeld in drie redevoeringen, uitgesproken in de Maatschappij Felix Meritis te Amsterdam*, Haarlem 1856.

29 Zie A.L. Poelman, *Het heimwee, beschouwd als eene vingerwijzing op de bestanddeelen der menschelijke natuur. Eene voorlezing van Dr. A.L. Poelman, voorgedragen in de openlijke vergadering van het Zeemans-Collegie Vooruitgang, te Sappemeer, den 3den februari 1864*, Groningen 1864.

30 Zoals bijvoorbeeld de modernen Hooykaas en Lohr, die in de winter van 1875-1876 en 1876-1877 in totaal 16 volksvoordrachten hielden in de Presbyteriaanse kerk te Rotterdam.

31 Hooykaas en Lohr, *Het godsdienstig geloof en leven van onze dagen*, voorwoord. Over de 'Vereeniging tot Verspreiding van Stichtelijke Blaadjes' zie verderop in dit hoofdstuk.

hoor van een moderne predikant. Dit waren precies de groepen mensen die de moderneren met hun voordrachten op het oog hadden (alhoewel het natuurlijk de vraag is of zij de voordrachten ook daadwerkelijk bezochten):

Maar wensen, het liefst, dat doen we, uit den werkenden stand, vooreerst, die mannen en vrouwen, die, ik weet niet altijd waarom: uit misverstand of tegenzin, verkeerde gewoonte of verkeerd voorbeeld, het kerkgaan zoowat verleerden en van de kerk vervreemdden; en dan in de tweede plaats, weer gansch andere mensen, zulken die wel wat orthodox zijn, maar toch in het geheel niet zoo bevooroordeeld, om niet ook weleens wat van een andersdenkende te willen hooren, en daarbij te goed of te verstandig, om zich door drijvers en dwepers te laten opruien tegen ons moderneren, zoodat zij zich de ooren toestoppen, of, wat op hetzelfde neerkomt, thuisblijven, als wij hun wat te zeggen hebben. Gij begrijpt zelve wel, waarom die twee soorten het liefst. Omdat wij hen in den regel nooit kunnen bereiken, en omdat wij ons toch verbeelden, dat wij ook voor hen nog wel iets kunnen zijn en ook hun nog al iets te zeggen hebben, dat zij zoo van een ander niet hooren.³²

Naast de mogelijkheid een ander en breder publiek te bereiken, bood een lezing de predikant veel meer vrijheid dan een preek. Preken werden gehouden in een kerkelijke context, en daar kon een predikant door zijn kerkenraad bekritiseerd of zelfs door de synode berispt worden als de inhoud mensen tegen de borst stuitte.³³ Een lezing bood de mogelijkheid los van kerkelijke organisaties vrijuit te spreken over geloofszaken.³⁴

Meestal behandelden de moderneren in hun voordrachten de beginselen van de moderne richting. Ook legden ze vaak bepaalde bijbelpassages uit, of behandelden de vraag welke plaats de bijbel in het geloof had.³⁵ Ze bespraken ook onderwerpen die betrekking hadden op ontwikkelingen in de maatschappij, zoals de vraag welke plaats de godsdienst diende te hebben in het gezin of in de maatschappij;³⁶ of het godsdienstonderwijs een taak van de kerk, de school of de ouders was; en hoe de kerk tegenover toneel zou moeten staan.³⁷

³² Hooykaas en Lohr, *Het godsdienstig geloof en leven van onze dagen*, 6-7.

³³ Hooykaas en Lohr, *Het godsdienstig geloof en leven van onze dagen*, 193, waarin Lohr stelt dat de kerk geen vertrouwen heeft in het geweten van de mens, en nog niet geheel vrij is, omdat zij nog steeds van haar leden instemming eist met allerlei 'voorgestelde godgeleerde en wijsgeerige verklaringen'. Zie ook Herderscheê, *De modern-godsdienstige richting in Nederland*, 115, die stelt dat moderneren gingen inzien dat men niet steeds de kansel kon gebruiken om polemisch en apologetisch te werk te gaan, en daarom lezingen ging houden om de modern-theologische beginselen uiteen te zetten.

³⁴ Hooykaas en Lohr, *Het godsdienstig geloof en leven van onze dagen*, 6.

³⁵ Zie bijv. F.W.B. van Bell e.a., *Voorlezingen over de bijbelsche berichten aangaande het leven van Jezus inzonderheid over het Johannes-evangelie. Gehouden in het Odéon*, Amsterdam 1866; L.W.E. Rauwenhoff, 'De Bijbel en de moderne richting. Eene voorlezing', in: *De Bijbelvriend. Nieuw en oud* 8 (1866), 1-27 (gehouden te Leiden 16 maart 1865), zie over deze lezing, die Rauwenhoff hield ter ere van het vijftigjarig bestaan van het Nederlands Bijbelgenootschap: Slis, L. W.E. *Rauwenhoff*, 179-181.

³⁶ Zie Hooykaas en Lohr, *Het godsdienstig geloof en leven van onze dagen*.

³⁷ B.C.J. Mosselmans, *School, huis en kerk. Toespraak gehouden te Groningen, den 13^{den} juni 1869, 's-Hertogenbosch 1869*. Zie Sibmacher Zijnen, *De kerk en het tooneel*, waarin hij ervoor pleit om de tegenstelling tussen kerk en toneel op te heffen. De godsdienst moet het gevoel voor schoonheid eerbiedigen en het toneel het gevoel voor godsdienst en zedelijkheid. Godsdienst, zedelijkheid, schoonheidszin en kunstgevoel zullen er allemaal wel bij varen volgens de auteur. Bij het orthodoxe deel van de protestanten rustte er een taboe op het bijwonen van

In zijn artikel 'Een links-liberale vorm van volksontwikkeling. Verenigingen voor volksvoordrachten' stelt J.M.M. Leenders dat aan het eind van de jaren zeventig van de negentiende eeuw de volksvoordrachten voor mensen van lagere sociale komaf een vervanger werden voor kerkdiensten. Deze groep mensen bleef steeds vaker weg bij kerkdiensten. Door middel van volksvoordrachten konden predikanten 'in wereldser sfeer en ruimte hun beroep blijven uitoefenen',³⁸ en op die manier toch een ethische boodschap overbrengen aan de lagere sociale lagen van de Nederlandse bevolking.

3 Populair-wetenschappelijke geschriften

Het belangrijkste medium waarmee de modernen een groot publiek wilden bereiken was het geschreven woord. Hoewel in de loop van de negentiende eeuw in Nederland de tweedeling van de bevolking in gegoeden en minder bedeelden allengs minder scherp werd, moet bij de bestudering van de geschriften van de modernen nog steeds rekening gehouden worden met de traditionele maatschappelijke verhoudingen. Het analfabetisme onder arbeiders was nog relatief hoog, en de werkende stand had weinig middelen voor het aanschaffen of lenen van boeken en tijdschriften.³⁹ Degenen die wel konden lezen en voldoende financiële armslag hadden werden door de modernen in een groot aantal verschillende genres aangeschreven.

Om het modern-theologische gedachtegoed uit te dragen, publiceerden de modernen allereerst populair-wetenschappelijke boeken die speciaal bestemd waren voor leken.⁴⁰ Dit blijkt uit de ondertitel van deze boeken (bijv. 'een leesboek voor de gemeente van deze tijd'), of uit de inleiding. Het is lastig om het precieze genre van deze boeken te bepalen, omdat de scheidslijn tussen populair-wetenschappelij-

toneel-, opera- en balletvoorstellingen; in sommige gevallen gold dit ook voor het bezoeken van concertzalen. Vrijzinnigen hadden hier minder moeite mee. Zie J. Smelik, *Eén in lied en leven. Het stichtelijk lied bij Nederlandse protestanten tussen 1866 en 1938*, Groningen 1997, 50.

38 Leenders, 'Een links-liberale vorm van volksontwikkeling', 180.

39 Zie B. Luger, 'Wie las wat in de negentiende eeuw?', in: idem, *Wie las wat in de negentiende eeuw?*, Utrecht 1997, 33-58, hier 36. In het *Staatkundig en staathuishoudkundig jaarboekje* van 1870 wordt de staat van beschaving van soldaten in de negentiende eeuw beschreven; uit deze gegevens blijkt dat het analfabetisme onder de soldaten in de loop van de tijd afnam: in de periode 1846-1858 was dit 22,82 procent, in de periode 1859-1862 19,79 procent, en in de periode 1863-1867 17,74 procent; zie *Staatkundig en staathuishoudkundig jaarboekje* 22 (1870), 143-144.

40 Zie Herderscheê, *De modern-godsdienstige richting in Nederland*, 107-112. Voorbeelden van dergelijke werken zijn: Agricola [pseud. van W. de Meijier], *Godsdienstig geloof zonder wondergeloof*, Nijmegen 1863; Agricola, *Het godsdienstig geloof*; J.P. de Keyser, *De zoon des menschen. Beschouwingen over Christus en Christendom* (2 dln.), Arnhem 1860, 1863; Matthes, *De Nieuwe Richting*; L.S.P. Meyboom, *Het geloof aan Jezus' opstanding uit de dooden, in zijnen oorsprong, zijne beteekenis, geschiedkundige en leerstellige waarde beschouwd*, Amsterdam 1865; Meyboom, *Hoofdbeginselen der Nieuw-Christelijke rigting*; W. de Meijier, *Gods wondermacht en onze godsdienst*, Krommenie 1867; Poelman, *Wat de moderne theologie leert*; A.L. Poelman, *De waarde der bijbelsche wonder verhalen, in voorbeelden aangewezen*, Groningen 1864; Stricker, 'De oorsprong der nieuwe richting'; Stricker, *Jezus van Nazareth*; J.C. Zaalberg, *De biddende Jezus. Beschouwing van den zoon in zijne gemeenschapsoefening met den vader*, 's-Gravenhage 1858.

ke geschriften en de zogenaamde stichtelijke lectuur tamelijk vaag is. A.C. Kruseman, de bekende Haarlemse uitgever, stelde dan ook dat de meeste stichtelijke boeken steeds een min of meer wetenschappelijk gehalte met zich mee brachten.⁴¹

In de populair-wetenschappelijke werken van de modernen werden vragen behandeld als 'wat is het wezen van het godsdienstig geloof?',⁴² in het modernisme een belangrijke vraag, omdat veel essentiële elementen van het christelijk geloof door de modernen van een bovennatuurlijke basis waren ontdaan. Verder kwamen vragen aan de orde als 'hoe moeten wonderverhalen gelezen worden?',⁴³ 'hoe wordt er in het modernisme gedacht over het eeuwige leven?',⁴⁴ 'welke plaats kent het modernisme de kerk toe in de maatschappij?',⁴⁵ 'is de visie die het modernisme heeft op de natuur van Jezus ook geschikt voor gemeenteleden?'⁴⁶ en 'hoe legt het modernisme het begrip zonde uit?'⁴⁷

4 Modern-theologische romans en gedichten

Naast populair-wetenschappelijke werken probeerden modernen hun publiek van de modern-theologische standpunten te overtuigen door middel van romans, waarin ze de problematiek die rondom het modernisme ontstond in een kerkelijke gemeenschap, in een familie, in een kerkenraad en dergelijke schetsten.⁴⁸ Omdat de roman een belangrijk middel was bij de popularisering, wordt bij dit genre wat uit-

41 Kruseman, *Bouwstoffen* 2, 20. Kruseman neemt in zijn lijst met uitgegeven boeken het hierboven genoemde boek *De Nieuwe Richting* van Matthes (*Bouwstoffen* 2, 22) op in de rubriek 'stichtelijke lectuur', terwijl hij *De oorsprong der moderne rigting* van Pierson (*Bouwstoffen* 2, 19) en *Hoofdbeginselen der Nieuw-Christelijke richting* van Meyboom (*Bouwstoffen* 2, 358) onder 'godsdienst en wijsbegeerte' schaaft.

42 Agricola, *Het godsdienstig geloof*, 1.

43 Zie bijv. Poelman, *De waarde der Bijbelsche wonderverhalen*; L.S.P. Meyboom, 'Wondergeloof', in: *Hoofdbeginselen der Nieuw-Christelijke rigting*, 197-239. Matthes, *De Nieuwe Richting*, 75.

44 Matthes, *De Nieuwe Richting*, 248.

45 Meyboom, 'II. De kerk tegenover de wereld', in: *Hoofdbeginselen der Nieuw-Christelijke rigting*, 49-84.

46 Poelman, *Wat de moderne theologie leert*, 92.

47 Poelman, *Wat de moderne theologie leert*, 116.

48 Voorbeelden hiervan zijn: A.W. van Campen, *Kijkjes in het leven van een dorpspredikant* (2 dln.), Amsterdam 1865; A.W. van Campen, *Een paar ijverars voor de leer: een godsdienstig verhaal* (2 dln.), Maassluis 1866; J. Hoek, *Louise van der Heide en Herinneringen eener moeder. Twee novellen*, Arnhem 1864 (2 dln.); J. Hoek, *Agathe* (3 dln.), Arnhem 1868-1869; A.H. van der Hoeve, *Menschenwaan en Christendom. Een roman en geen roman* (2 dln.), Amsterdam 1861; A.H. van der Hoeve, *De wereld in 't klein*, Amsterdam 1867³ (eerste druk 1853); Busken Huët, *Brieven over den Bijbel*; Cd. Busken Huët, *Robert Bruce's leerjaren*, Haarlem 1898 (postuum verschenen); Hugenholtz, *Geloofstrijd*; A. Pierson, *Intimis*, Utrecht 1861 (herdruk van *Een pastorij in den vreemde. Schetsen en herinneringen*, Utrecht 1857); A. Pierson, *Adriaan de Mérial. Een leerjaar*, Arnhem 1866. Een voorbeeld van een roman met modern-theologische strekking die niet werd geschreven door een moderne predikant is Constantijn (pseud. van M.P.W.C. van der Does-Scheltema), *Hilda*, Amsterdam 1872 (eerder verschenen in *De Gids* 35.4 (1871), 379-491); zie Herderscheë, *De modern-godsdienstige richting in Nederland*, 371-373; C. Verheul, 'Geloof, ongeloof en liefde: *Hilda* door Constantijn (1871)', in: *Voortgang, Jaarboek voor de Neerlandistiek* 10 (1989), 125-153; E.G.E. van der Wall, *Het oude en het nieuwe geloof. Discussies rond 1900*, Leiden 1999, 12-16; J. te Winkel, *Geschiedenis der Nederlandsche Letterkunde in de eerste eeuw der Europeesche Staatsonwentelingen* 2, De ontwikkelingsgang der Nederlandsche letterkunde 7, Haarlem 1927, 286-289.

gebreider stilgestaan. Daarnaast wordt in deze paragraaf ook enige aandacht besteed aan gedichten met een modern-theologische strekking.

De moderneren putten bij het schrijven van romans uit hun ervaringen als predikant.⁴⁹ De letterkundige Te Winkel schrijft over het ontstaan van romans waarin het modernisme een rol speelde:

Dat bij de belangstelling, die strekkingsromans om andere dan aesthetische redenen hier zoo dikwijls vonden, de moderne richting in den godsdienst destijds vaak hoofd- of bijonderwerp van den roman moest worden, is te begrijpen, daar deze toen aan de orde van den dag was en vele hoofden warm maakte.⁵⁰

In deze romans speelde vaak een vrouw de hoofdrol, zoals bijvoorbeeld Machteld in *Brieven over den Bijbel* van Busken Huët en Louise in *Louise van der Heide* van Hoek. Deze vrouwen waren bevangen door geloofstwijfel, vaak ongelukkig en hadden een mannelijke figuur nodig, meestal in de persoon van een predikant, om hen op het rechte pad van het modernisme te brengen. Ook was vaak een rol weggelegd voor een vrijdenker of atheïst, bijvoorbeeld dokter Beelen in *Adriaan de Mérial* van Pierson⁵¹ en de atheïstische broer van de rechtzinnige Van Stralen in *Menschenwaan en Christendom* van Van der Hoeve.

Waarom gebruikten moderneren het genre van de roman om het modernisme meer bekendheid te geven? Busken Huët was van mening dat een schrijver de lezer in een dergelijk genre op een vertrouwelijke manier kon aanspreken; machtspreuken en kunsttermen konden vermeden worden, maar bovenal hoefde de schrijver niets voor de lezer achter te houden, terwijl het werk toch onderhoudend was.⁵² Pierson sluit zich bij Busken Huët aan, en stelt dat een goede godsdienstige roman tolerantie moet uitstralen zonder hooghartigheid.⁵³ Van der Hoeve wilde met zijn roman *De wereld in 't klein* de lezer zowel aangenaam bezighouden als ook nuttige informatie bieden.⁵⁴

Een modern-theologische roman diende ter lering en vermaak. Door het schrijven van een roman kon een predikant ook de ruimte geven aan literaire ambities; veel negentiende-eeuwse predikanten hadden het ideaal ook literator te worden. Voor moderne predikanten kon ook nog een ander motief meespelen: als ze er al over dachten het ambt neer te leggen, kon het literatorschap, bijvoorbeeld als nevenwerkzaamheid, een uitweg bieden.⁵⁵

49 Zie bijv. Pierson, *Adriaan de Mérial*, voorwoord, waarin hij toegeeft dat dit werk geïnspireerd is op de periode dat hij predikant was te Rotterdam (1857-1865).

50 Te Winkel, *Geschiedenis der Nederlandsche Letterkunde* 2, 286-287.

51 Zie over de rol van dokter Beelen in *Adriaan de Mérial* K.H. Boersema, *Allard Pierson. Eene cultuur-historische studie*, 's-Gravenhage 1924, 121-122. Dokter Beelen was gemodelleerd naar de arts J.B. Molewater, directeur van het ziekenhuis te Rotterdam en een goede vriend van Pierson. Zie D.A. de Graaf, *Het leven van Allard Pierson*, Groningen 1962, 102.

52 Busken Huët, *Brieven over den Bijbel*, v; vgl. Bos, "Doch Christenen zijn nu eenmaal geen koeien", 169-170.

53 Pierson, *Adriaan de Mérial*, voorwoord.

54 Van der Hoeve, *De wereld in 't klein*, v.

55 Zie Bos, *In dienst van het Koninkrijk*, 217, 273-283.



1. Titelblad *Brieven over den Bijbel*.

De eerste en meest invloedrijke modern-theologische roman die voor leken was bedoeld is de reeds meermalen genoemde briefroman *Brieven over den Bijbel* van Busken Huet, een goed voorbeeld van een werk waarvan het genre moeilijk te bepalen is. Het is geschreven in de vorm van een briefroman, maar bevat een grote hoeveelheid theoretische informatie.⁵⁶ In *Brieven over den bijbel* geeft Busken Huet de briefwisseling tussen een broer en zijn zuster weer, Reinout en Machteld. Machteld ondervindt problemen in haar religieuze leven; zo heeft ze moeite met de letterlijke interpretatie van bepaalde bijbelverhalen. Reinout, een effectenmakelaar met een grote interesse voor de moderne theologie,⁵⁷ probeert zijn zusje van het modernis-

⁵⁶ Kruseman deelt het in zijn lijst met gepubliceerde boeken dan ook in bij 'godsdienst en wijsbegeerte', terwijl hij ook had kunnen kiezen voor de rubrieken 'stichtelijke lektuur' of 'romans en verhalen'.

⁵⁷ Busken Huet, *Brieven over den Bijbel*, 19-20.

me te overtuigen, onder andere door haar een historisch-kritische visie op de bijbel bij te brengen en haar te leren dat geloofstwijfel niet slecht hoeft te zijn. In de brieven van Machteld komt steeds een bepaalde theologische vraag aan de orde, zoals 'Welke waarde hebben de bijbelse wonderverhalen?' en 'Heeft God werkelijk tegen mensen gesproken?'. Deze vragen worden vervolgens door Reinout beantwoord.

Het bekendmaken van de historisch-kritische methode aan leken, en de daarbij behorende bestrijding van de bovennatuurlijke status van de bijbelse wonderverhalen, had in deze periode van de negentiende eeuw grote gevolgen. Lang voor deze tijd was al gesteld dat de bijbelse wonderverhalen niet op waarheid waren gebaseerd, maar deze kennis was beperkt gebleven tot een kleine kring van geleerde elite. Met *Brieven over den Bijbel* kwam de historische bijbelkritiek als het ware op straat te liggen. Ook de keuze voor de twee hoofdpersonen was opvallend, enerzijds een leek met verstand van zaken op modern-theologisch gebied, anderzijds een vrouw die nieuwsgierig was naar de nieuwste theologische ontwikkelingen. Vrouwen waren naar negentiende-eeuwse maatstaven godsdienstige wezens bij uitstek, bestemd om de jeugd godsdienstig op te voeden; een confrontatie met de historische bijbelkritiek kon voor vrouwen weinig goeds betekenen. Sommigen waren van mening dat *Brieven over den Bijbel* dan ook uit de buurt van vrouwen gehouden moest worden.⁵⁸ Al met al kwamen er heftige reacties op dit boek. Uitgever Kruseman beschrijft het ontstaansproces en de reacties als volgt:

Na hoogst ernstige en gemoedelijke overweging en gesprekken werd tot het schrijven en uitgeven van dit boek door schrijver en uitgever besloten. Het was te wachten, dat een verschijning van dien aard, in een tijd toen ieder denkend protestant zijn twijfel nog maar fluisterend durfde uiten, verbazing en ergernis zou wekken en dus een daad van moed zou zijn. Zoo gebeurde ook. De eerste aflevering werd met zekere afschuw ontvangen en kon nauwelijks een debiet van honderd exemplaren halen. Verscheiden boekverkoopers zonden de commissie-exemplaren aan den uitgever terug en weigerden ze in hun winkel te hebben. Er werd tegen de verschijning van dit goddelooze boek gemord, geschreven, gepreekt, en schrijver en uitgever hadden, zelfs van hun naaste betrekkingen, vrij wat te verduren. Gaandeweg won het boek in waardeering. Een 2e druk bewees weldra de aanwakkerende sympathie en deed een aantal geschriften in moderne richting volgen.⁵⁹

De moderne predikant P.H. Hugenholtz beschreef in zijn memoires hoe het boek hem in het Veluwe dorpje Hoenderloo, waar hij destijds predikant was, bereikte: 'De voerman die ze op zijn leege kar met andere boeken – want zoo kwam altijd de boekenschat mij toe – uit Nijhoff's boekwinkel te Arnhem medebracht, vermoedde weinig welke contrabande hij invoerde'.⁶⁰

⁵⁸ Zie bijv. A.G. van Hamel in een artikel ter nagedachtenis aan Huet op 15 mei 1886 in *De Leeswijzer* (Huet overleed op 1 mei van dat jaar): 'En zoo stierf de man die eenmaal voor een aartsketter gold, voor den geloofsverwoester en den vijand Gods, tegen wiens *Brieven over den Bijbel* men het noodig vond jongelieden en vrouwen te waarschuwen.' Zie ook Van der Molen, 'Geen sloopingswerk', 204.

⁵⁹ Kruseman, *Bouwstoffen* 1, 401.

⁶⁰ P.H. Hugenholtz jr., *Indrukken en herinneringen*, Amsterdam 1904, 81.

Sommige collega's van Busken Huet vroegen zich af of hij niet te vroeg was met het openbaren van de uitkomsten van het historisch-kritische bijbelonderzoek aan leken. Zo schreef de doopsgezinde kerkhistoricus Christiaan Sepp in 1867 dat het publiek in 1857 nog lang niet rijp was voor het onderwerp van het boek. De resultaten van de wetenschap in populaire vorm konden volgens Sepp nog niet als verrijking van het geloofsleven van de gemeente worden aangeboden. De hoorders en lezers zouden misschien wel de theologische problemen begrijpen, maar de 'redmiddelen', de manier waarop ze, bijvoorbeeld zonder geloof in wonderen, konden blijven geloven, niet.⁶¹

Het boek werd populair en beleefde drie drukken. Busken Huet had met dit werk volgens Kruseman 'het zwaard des strijds onder het groote publiek geworpen'.⁶² Volgens anderen was hij het die de eerste stap had gezet om leken in contact te brengen met de moderne theologie,⁶³ Hugenholtz bijvoorbeeld was van mening dat de *Brieven* 'in salonformaat de resultaten van Scholten's en Kuenen's kritiek' brachten; ze openden zowel theologen als leken de ogen voor tegenstrijdigheden in de bijbelse verhalen.⁶⁴

In de modern-theologische roman *Menschenwaan en Christendom* (1861) beschreef A.H. van der Hoeve de strijd tussen de vrijzinnige predikant Bergsman en de behoudende advocaat Van Stralen.⁶⁵ De laatste houdt zich, naast zijn werk als advocaat, bezig met het bezoeken van armen. Hij spoort hen aan het traditionele christelijke geloof te behouden, en bezorgt hun stichtelijke boeken. Als ze kunnen aantonen dat ze vrome mensen zijn, ontvangen ze soms geld van hem. In de negentiende eeuw was het gebruikelijk dat armen aan bepaalde voorwaarden moesten voldoen om liefdadigheid te kunnen genieten.

Tussen de vrijzinnige predikant en de rechtzinnige advocaat ontspringen zich stevige discussies over de vraag of men al dan niet vrijzinnig kan zijn; daarbij is ook de atheïstische broer van de advocaat betrokken. Uiteindelijk zorgt Bergsman, de predikant, ervoor dat de atheïstische broer van de advocaat zich tot het modernisme bekeert, waarna de advocaat minder veroordelend wordt in zijn geloof.

61 Chr. Sepp, *Proeve eener pragmatische geschiedenis der theologie in Nederland, 1787-1858*, Amsterdam 1867, 416-417. Busken Huet maakte overigens in het voorwoord van de eerste bundeling van *Brieven over den Bijbel* van 1858 korte metten met de ook toen al gehoorde kritiek dat zijn boek te vroeg zou zijn gekomen: 'Een andere vraag is, of de behandeling van dit onderwerp, op dezen toon en op dit oogenblik, den lof verdient van tijdig te zijn. Wie zal dit uitmaken? Mij dunkt, alleen het geweten en de ervaring van den schrijver zijn daartoe in staat. En in het tegenwoordige geval beslissen beide ten gunste der tijdigheid', Busken Huet, *Brieven over den Bijbel*, VIII.

62 Kruseman, *Bouwstoffen* 1, 458.

63 Hugenholtz, *Indrukken en herinneringen*, 93: 'Busken Huet's *Brieven over den Bijbel* hadden den eersten stoet gegeven.' Tiele in zijn biografische schets van De Génestet: 'In het begin werd de strijd hoofdzakelijk op wetenschappelijk terrein gevoerd, maar hij werd, voornamelijk na Busken Huet's meesterlijk geschreven *Brieven over den Bijbel*, ook in de gemeente gebracht.' P.A. de Génestet, *Leekedichtjens*, uitgegeven en van eene inleiding en aantekeningen voorzien door H.U. Meyboom, Groningen 1894, XIII.

64 Hugenholtz, *Indrukken en herinneringen*, 81.

65 Van der Hoeve was ten tijde van de publicatie van *Menschenwaan en Christendom* predikant in het Gelderse Keppel. Het boek beleefde in 1864 een tweede druk.

2. Bezorgde moeder informeert naar het geloof van haar zoon, afbeelding uit *Menschenwaan en Christendom*.



Van der Hoeve wilde met deze roman de stand van zaken op godsdienstig gebied in Nederland beschrijven, en daarmee recht doen aan de verschillende godsdienstige richtingen die in een gemeente bestonden. Op die manier wilde hij gemeenteleden laten zien welke consequenties aan bepaalde richtingen verbonden waren en hen aansporen om 'zelve te onderzoeken wat het ware is, om zelfstandig voor zich te kiezen'.⁶⁶ Hij beseftte dat het voor gemeenteleden in een tijd van 'overgang en woeling op godsdienstig gebied'⁶⁷ moeilijk was om te bepalen wat ze wel en niet moesten geloven. Toch was bij het oude blijven geen goede oplossing, omdat dit volgens de auteur uiteindelijk tot onverschilligheid zou leiden.⁶⁸

In de roman *Geloofsstrijd* beschreef F.W.N. Hugenholtz de strijd tussen vrijzinnigen en orthodoxen in de Twentse plaats 'D'. Hugenholtz was van 1863 tot 1867 predikant in de Twentse stad Delden, dat waarschijnlijk model heeft gestaan voor 'D'. De graaf die er de macht heeft, heeft ook het collatierecht, het recht om een

66 Van der Hoeve, *Menschenwaan en Christendom* 1, vi.

67 Van der Hoeve, *Menschenwaan en Christendom* 1, vi.

68 Van der Hoeve, *Menschenwaan en Christendom* 1, vi.



3. Petrus Augustus de Génestet.

predikant ter beroeping aan te wijzen.⁶⁹ Na de dood van de oude, liberale graaf, komt de voogd van de jonge graaf aan de macht. Hij vervangt de vrijzinnige predikanten door orthodoxe. Met de komst van de jonge graaf keert de vrijzinnigheid weer. Hugenholtz wilde gemeenteleden er met deze roman op wijzen dat ze moesten strijden voor hun recht om vrijuit te mogen spreken in hun kerk.⁷⁰ Opvallend is dat Hugenholtz veel van de dialogen in deze roman weergeeft in Twents dialect.⁷¹

69 In gemeenten op het platteland beschikte de adel vaak over collatierecht, waarmee deze soms zonder inmen-
ging van anderen een predikant kon benoemen, soms via een voordracht aan de kerkenraad of soms ook op andere
wijze grote invloed kon uitoefenen op de benoeming van een predikant; Bos, *In dienst van het Koninkrijk*, 310-311.

70 Hugenholtz, *Geloofsstrijd*, 108.

71 Meer negentiende-eeuwse romanciers gaven dialogen in dialect weer; zie Bos, *In dienst van het Koninkrijk*,
211-212.

4. Titelblad *Leekedichtjens*.

Ook in *Een paar ijveraars voor de leer*, geschreven door A.W. van Campen, vormt de komst van een vrijzinnige predikant naar een tamelijk behoudend dorp het onderwerp. De predikant, Van der Burg genaamd, heeft in eerste instantie een redelijk groot aantal medestanders. Als hij met Pasen de lichamelijke opstanding van Jezus ontkent, wordt dat anders. Er ontstaat een hevige strijd in het dorp tussen de verschillende partijen, en ook in het gezin dat de hoofdrol speelt in deze roman. De auteur wilde in zijn boek waarschuwen tegen overmatige ijver voor wat men op godsdienstig gebied voor waarheid houdt.

Naast romans verschenen ook gedichten met een modern-theologische strekking. De bekendste modern-theologische dichtbundel is *Leekedichtjens* van P.A. de Génestet, die verscheen in 1860.⁷² De Génestet probeerde met zijn ‘modern-theologische sneldichten’ het modernisme aan niet theologisch geschoolden uit te leggen, maar

⁷² Naast de *Leekedichtjens* verschenen gedichten met een modern-theologische strekking voornamelijk in liedbundels, bijvoorbeeld in *Liederen voor catechisatiën en zondagscholen* 1, *Feestliederen*, Amsterdam 1877; *Godsdienstige liederen*. Uitgegeven door en voor rekening van den Nederlandschen Protestantenvond, Amsterdam e.a. 1882; *Lenteleven*. *Godsdienstige liederen*. Uitgegeven door en voor rekening van den Nederlandschen Protestantenvond, z.p. 1891; zie ook Herderscheë, *De modern-godsdienstige richting in Nederland*, 363-365.

ook te waarschuwen voor de al eerder genoemde lichtzinnigheid van Jan Rap.⁷³ In het gedicht 'Idealisme' vertolkte hij de geloofstwijfel van de negentiende-eeuwer:

Doe ik mijn oogen toe,
Dan wil ik 't wel gelooven;
Doch als ik ze open doe
Komt weer de Twijfel boven.⁷⁴

De Génestet wilde met zijn *Leekedichtjens* de problemen die mensen in zijn tijd ondervonden in hun geloof verwoorden en bereikte daarmee een groot publiek. Hij gaf zich daarbij rekenschap van de behoeften en belangen van gemeenteleden.⁷⁵

5 Tijdschriften

Ook via tijdschriften hielden modernen gemeenteleden op de hoogte van de ontwikkelingen op modern-theologisch gebied.⁷⁶ Al snel verschenen er speciale modern-theologische tijdschriften,⁷⁷ waarin bijvoorbeeld bijbelverhalen op historisch-kritische wijze werden uitgelegd, de positie van de modernen ten opzichte van het geloof in wonderen uiteengezet werd, en de relatie tussen theologie en natuurwetenschap, het nut van bidden, en de vraag naar de realiteit van de opstanding van Jezus besproken werden.

Het tijdschrift *De Bijbelvriend*, later *Nieuw en oud*, was bedoeld voor mensen in de gemeente. De redactie wilde een historische visie op de bijbel bieden, die de be-

73 J. ten Brink, *Geschiedenis der Noord-Nederlandsche letteren in de XIXe eeuw* 2, Rotterdam z.j., 527-530; Herderscheê, *De modern-godsdienstige richting in Nederland*, 359-363.

74 P.A. de Génestet, 'Idealisme', in: *Leekedichtjens*, 107.

75 De Génestet, *Leekedichtjens*, 1894, xiv. Zie ook J.G. Gaarlandt, 'Tussen Réveil en modernisme. Aantekeningen bij leven en dichten van P.A. de Génestet', in: G.J. Hoenderdaal e.a., *In het spoor van Arminius. Schetsen en studies over de Remonstranten in verleden en heden aangeboden aan Prof. Dr. G.J. Hoenderdaal ter gelegenheid van zijn 65e verjaardag*, Nieuwkoop 1975, 99-110; Mathijsen, *De gemaskerde eeuw*, 241-242.

76 Het fenomeen tijdschrift was populair in de negentiende eeuw: '[godsdienstige] Tijdschriften van allerlei kleur en tint, voor allerlei soorten lezers, ontwikkelden en eenvoudigen, voor mannen en vrouwen, voor volwassenen en kinderen, verdrongen elkaar in steeds klimmende maat.' Kruseman, *Bouwstoffen* 1, 206.

77 Voorbeelden hiervan zijn (in chronologische volgorde): Cd. Busken Huet (red.), *La seule chose nécessaire. Recueil mensuel d'édification chrétienne*, 1856-1857; C.P. Tiele (red.), *De teekenen des tijds. Weekblad aan de belangen der godsdienst gewijd*, 1858-1859; Joh. Hooykaas Herderscheê en A.L. Poelman (red.), *De Bijbelvriend. Nieuw en oud, ter verklaring van den inhoud en den geest des bijbels*, 1856-1866, voortgezet als H.G. Hagen, Joh. Hooykaas Herderscheê en A.L. Poelman (red.), *Nieuw en oud*, 1866-1872; J. van der Ven en H. Vrendenburg Cz. (red.), *Geloof en leven. Bijdragen tot bevordering van godsdienstige volksontwikkeling*, 1867-1892; A.S. Carpenter Alting (red.), *De nieuwe richting in het leven. Bladen ter godsdienstige volksontwikkeling*, 1868-1871; I. Hooykaas, A.P.G. Jorissen, H.C. Lohr en J.H. Maronier (red.), *De Protestant. Godsdienstig Weekblad in vrijzinnigen geest*, 1883-1887. A.C. Kruseman schaaft bovengenoemde tijdschriften (die tot 1880 verschenen) onder de categorie 'Stichtelijke lectuur', zie Kruseman, *Bouwstoffen* 1, 407-408 en Kruseman, *Bouwstoffen* 2, 24. Er verschenen uiteraard nog meer modern-theologische tijdschriften in de periode 1855-1885, waaronder de *Bibliotheek van moderne theologie (en letterkunde)* (1862-1893) en het *Theologisch Tijdschrift* (1867-1919). Ze worden hier niet expliciet genoemd omdat de redacties van mening waren dat hun tijdschrift slechts bedoeld was voor theologen, en niet voor een breder publiek (zie J.H. Maronier, 'Voorberigt', in: *Bibliotheek van moderne theologie* 1 (1862), 1; Anoniem, 'Varia', in: *Theologisch Tijdschrift* 1 (1867), 281).

doeling van de auteur van de bijbelse verhalen weergaf. Hoewel men volgens de redacteuren in de negentiende eeuw een heel andere wereldbeschouwing had dan in de tijd van het ontstaan van de bijbel, konden gelovigen in hun godsdienstig leven toch baat hebben bij bijbelverhalen. Het doel van *De Bijbelvriend* was de 'leering en stichting van diegenen in de gemeente, die door de redactie en hare medewerkers willen geleerd en gesticht worden'.⁷⁸

Het weekblad *De teekenen des tijds* werd in 1858 op initiatief van onder andere de Rotterdamse remonstrantse predikant C.P. Tiele opgericht.⁷⁹ Medewerking verleenden onder meer Cd. Busken Huet, A. Pierson, A. Kuenen, L.S.P. Meyboom en L.W.E. Rauwenhoff. De redactie beoogde de moderne ontwikkelingen op godsdienstig gebied zoals de historische bijbelkritiek te volgen.⁸⁰ Het tijdschrift wilde niet strijden tegen allerlei kerkelijke partijen; de negentiende eeuw had juist iets anders nodig.

Indien wij onzen tijd moesten kenschetsen, wij zouden het bij uitnemendheid een tijd van zoeken, verlangen, hopen, een tijdperk der verwachting noemen. Niemand is met het bestaande waarlijk tevreden. Geen van de bestaande partijen, rigtingen, godsdienstvormen bevredigt ons geheel. Geen der bestaande vormen van eerdienst beantwoordt volkomen aan de ware behoeften van ons hart. Vandaar dat de kerken steeds minder bezocht worden. Vandaar dat velen, die zich overal teleurgesteld vonden, en geen moed hadden om zelf den waren weg te gaan zoeken, in onverschilligheid wegzonken. Vandaar dat velen zich vastklampen aan het oude: de oude kerk, de oude geloofsbelijdenis, de oude natuurdienst.⁸¹

In *De teekenen des tijds* stonden artikelen als 'Kerk en schouwburg',⁸² 'Eens Christens natuurgenoet',⁸³ 'Willem de Zwijger, een voorbeeld van echte liberaliteit',⁸⁴ en 'Het Christendom en de nieuwe theologie'.⁸⁵ Verder verschenen in het tijdschrift bijzondere berichten uit buiten- en binnenland, mededelingen op godsdienstwetenschappelijk gebied, kerkelijke berichten, recensies en ingezonden stukken.

Het tijdschrift *De nieuwe richting in het leven. Bladen ter godsdienstige volksontwikkeling*, dat tweewekelijks verscheen, stond onder redactie van de moderne predikant A.S. Carpentier Alting.⁸⁶ Deze kenmerkte het modernisme in dit tijdschrift als 'natuurlijk, anti-dogmatisch, anti-confessioneel, empirisch en dynamisch'.⁸⁷ De redactie van *De nieuwe richting* wilde, net als de redactie van *De teekenen des tijds*, gehoor geven aan de godsdienstige behoeften van de tijd:

78 A.L. Poelman en Joh. Hooykaas Herderscheë, 'Prospectus', in: *De Bijbelvriend. Nieuw en oud, ter verklaring van den inhoud en den geest des bijbels* 5 (1864), z.p.

79 Zie Cossee, "Zoo wij iets sloopen, het is niet de godsdienst", Cornelis Petrus Tiele (1830-1902) als apologet van het Modernisme', 28.

80 C.P. Tiele, 'De Redactie aan den Lezer', in: *De teekenen des tijds* 1 (1858), z.p.

81 Tiele, 'De Redactie aan den Lezer', z.p.

82 Cd. Busken Huet, 'Kerk en schouwburg', in: *De teekenen des tijds* 43 (1858).

83 F.W.B. van Bell, 'Eens Christens natuurgenoet', in: *De teekenen des tijds* 39 (1859), z.p.

84 J.H.M., 'Willem de Zwijger, een voorbeeld van echte liberaliteit', in: *De teekenen des tijds* 52 (1859), z.p.

85 Maronier, 'Het Christendom en de nieuwe theologie'.

86 Dit tijdschrift wordt wel omschreven als 'de Noord-Nederlandse heraut van de moderne theologie', zie D. Jansen, "Kan er uit Nazareth iets goeds komen?" "Onze Krans" te Dokkum: een opmaat van de Nederlandse Protestantenvond", in: *Documentatieblad voor de Nederlandse kerkgeschiedenis na 1800*, 19.44 (1996), 1-18, hier 10.

87 Jansen, 'Kan er uit Nazareth iets goeds komen?', 10.

Men verlangde naar een opvatting van het godsdienstig leven die beantwoorden zou aan de behoeften van den tijd. En de moderne richting heeft die roeping. Hare leuze is het: een opvatting van godsdienst en Christendom te geven die niet langer in strijd is met de resultaten van ernstig wetenschappelijk onderzoek.⁸⁸

Het tijdschrift nam de resultaten van de wetenschap inderdaad serieus. Dit wordt bijvoorbeeld duidelijk aan de hand van een artikel van P.C. van Wijk, 'Het wezen van den mensch', waarin hij het darwinisme besprak en verbond met Genesis.⁸⁹

Het weekblad *De Hervorming*, in eerste instantie een vrijzinnig-kerkelijk weekblad, later (vanaf 1876) het officiële orgaan van de Nederlandse Protestantenvbond, was in de jaren zeventig van de negentiende eeuw van belang voor de popularisering van het modernisme. Hierin werden discussies gevoerd over kerkelijke kwesties, zoals de afname van het kerkbezoek, maar ook over andere onderwerpen als het darwinisme en de schoolstrijd.

Voor het overbrengen van het modern-theologische gedachtegoed aan laaggeletterden werd in 1869 door H. Vrendenberg de 'Vereeniging tot verspreiding van stichtelijke blaadjes' opgericht.⁹⁰ Dergelijke stichtelijke blaadjes, een soort flyers, werden bijvoorbeeld na kerkdiensten of na lezingen over het modernisme verspreid. Ze bevatten vaak een kort geromantiseerd verhaal waarin het modernisme een rol speelde.

6 Almanakken

In de negentiende eeuw was de almanak, een boekje dat jaarlijks verscheen en daarom ook wel jaarboekje werd genoemd, een bekend fenomeen. Het bevatte informatie ten behoeve van een heel kalenderjaar. Naast puur informatieve almanakken (met adreslijsten, posttarieven, vertrektijden van diligences, marktdagen, etc.) bestonden er ook literaire almanakken, boekjes met proza en poëzie.⁹¹ Almanakken verschenen in het najaar, en waren favoriete cadeaus bij Sinterklaas, Kerst of nieuwjaar.⁹² Meestal waren ze als cadeau voor vrouwen bestemd.⁹³ Aan de inhoud droegen verscheidene auteurs bij. De meeste almanakken bevatten veel illustraties, omdat een luchtige presentatie van het materiaal bepalend was voor het succes van een almanak.⁹⁴

88 A.S. Carpentier Alting, 'Aan onze lezers bij 't begin van den tweeden jaargang', in: *De nieuwe richting in het leven* 2 (1869), 1-4, hier 4. Zie ook Jansen, 'Kan er uit Nazareth iets goeds komen?', 10.

89 P.C. van Wijk, 'Het wezen van den mensch', in: *De nieuwe richting in het leven* 4 (1871), 225-240, hier 233, noot 1, geciteerd bij Jansen, 'Kan er uit Nazareth iets goeds komen?', 11.

90 Zie over deze 'Vereeniging' Herderscheê, *De modern-godsdienstige richting in Nederland*, 369.

91 P. van Zonneveld, 'Nederlandse literaire almanakken 1830-1840', in: *Forum der letteren* 20 (1979), 162-176, hier 162.

92 Kruseman, *Bouwstoffen* 1, 460. Van Zonneveld, 'Nederlandse literaire almanakken 1830-1840', 174.

93 Van Zonneveld, 'Nederlandse literaire almanakken 1830-1840', 175.

94 Van Zonneveld, 'Nederlandse literaire almanakken 1830-1840', 170.

Naast literaire almanakken zoals de *Nederlandsche Muzen-Almanak* en de *Almanak voor het Schoone en Goede*⁹⁵ werden er vanaf de jaren veertig van de negentiende eeuw ook literaire almanakken met een godsdienstige strekking uitgegeven, zogenaamde stichtelijke almanakken.⁹⁶ Kruseman noemt de aanzienlijke uitbreiding van godsdienstige tijdschriften en almanakken een opmerkelijk feit. Volgens hem begonnen uitgevers met het publiceren van dergelijke tijdschriften en almanakken, toen ze merkten dat het publiek meer belangstelling kreeg voor godsdienstige zaken.⁹⁷ Hieruit kunnen we ook opmaken dat gelovigen meer behoefte kregen om zelfstandig kennis te nemen van religieuze kwesties. Kruseman meldt verder dat het verschijnen van modern-theologische stichtelijke lectuur door sommige lezers als gevaarlijk werd gezien:

Daarenboven begon reeds, na 1848, de zoogenoemde moderne richting, eerst als een sluiker,⁹⁸ later meer met een ridderlijk open vizier, zich hier en daar in het openbaar te vertoonen. Tenzij de titels een gestempelden naam te lezen gaven, wantrouwde men het nieuw-uitkomende. De partijen sloten zich vaster aaneen en alzoo wijder van elkander af, en de rustige burger, die van dit kerkelijk geharrewar zoo weinig mogelijk weten wou, maar voedsel zocht voor het gemoedelijk leven, vreesde terecht, door deze stichtelijke lectuur het paard van Troje binnen de muren van zijn huis te zullen inhalen. Aan de eene zijde maakte de vrees voor een al te letterlijk geloof, aan de andere zijde de voorzichtigheid ten overstaan van al te ruw afbrekend ongeloof, de groote menigte afkeerig om zich aan den invloed van het eene of van het andere bloot te geven.⁹⁹

Een dergelijk paard van Troje was volgens sommigen de *Christelijke Volksalmanak*, die verscheen van 1844 tot 1880, en die van 1856 tot 1861 werd geredigeerd door Tiele en De Génestet.¹⁰⁰ De eerste uitgave die onder hun redactie verscheen, bevatte het verhaal 'Hansje en Leentje. Uit het dagboek van een burgerwijsgeer' van Busken Huet (geschreven onder het pseudoniem Thrasybulus, een vergrieksing van de naam Conrad).¹⁰¹

De ik-persoon, een burger uit de arbeidende stand, beschrijft een reis van Delft naar Den Haag met de zondagstrein op tweede pinksterdag. Met de keuze voor deze hoofdpersoon geeft Huet aan dat hij er geen problemen mee heeft dat dergelij-

95 Kruseman, *Bouwstoffen* 1, 52, 57.

96 Zoals bijvoorbeeld de *Christelijke Volksalmanak*, de *Katholieke Volksalmanak*, de *Almanak voor hart en huis*, de *Lutherse Volksalmanak*, de *Volksalmanak voor Nederlandsche Protestanten* en de *Evangelische Volksalmanak*, zie Kruseman, *Bouwstoffen* 1, 408.

97 Kruseman, *Bouwstoffen* 1, 205-206.

98 Een 'sluiker' is een smokkelaar.

99 Kruseman, *Bouwstoffen* 1, 205.

100 De *Christelijke Volksalmanak* verscheen voor het eerst in 1844. De redacteur, J.J. van Vollenhoven, wilde, naast de al bestaande almanak *Christophilus*. *Christelijk jaarboekje* een christelijke almanak uitbrengen die ook voor 'min gegoeden' en mensen uit de 'burgerstand' betaalbaar zou zijn (*Christelijke Volksalmanak* 1844, 'Voorbericht'). Een nummer van de *Christelijke Volksalmanak* kostte 60 cent, een nummer van *Christophilus* 3 gulden en 60 cent (Kruseman, *Bouwstoffen* 1, 164). Van 1862 tot 1880 werd deze almanak geredigeerd door domineedichter Eliza Laurillard.

101 Thrasybulus, 'Hansje en Leentje. Uit het dagboek van een burgerwijsgeer', in: *Christelijke Volksalmanak* 1 (1856), 122-150.



5. Omslag *Christelijke Volksalmanak* van 1856.

ke personen op zon- en feestdagen een pleziertochtje met de trein maken, een standpunt dat in die tijd niet onomstreden was.¹⁰² In de trein komt de hoofdpersoon twee wat oudere dames tegen, ‘arme, ongehuwde burgerjufvrouwen’, Hansje en Leentje geheten.¹⁰³ Samen met hen brengt hij een bezoek aan de Haagse bazaar, de loterij en de Scheveningse kermis. Eigenlijk doen ze in de ogen van de rechtzinnigheid alles wat God verboden heeft, zelfs bidden voor het eten schiet erbij in:

¹⁰² O. Praamstra (red.), *Conrad Busken Huet. Tijgergenoegens*, Amsterdam 1986, 15.

¹⁰³ Wellicht hangt de keuze voor twee vrouwelijke personages samen met het feit dat het beoogde publiek van een almanak uit vrouwen bestond.

Ik plaag de vrome zielen, dat ze niet eerst ordentelijk gebeden hebben; Hansje bloost om dit verzuim, maar liberale Leentje beweert, dat onze lieve Heer naar de harten rekent en het niet kwalijk nemen zal. “Als we maar dankbaar zijn,” zegt ze.¹⁰⁴

Huet stelt dat hij niet inziet waarom reizen op zondag kwaad zou kunnen. Men kan onder het rammelen van de spoorwagen met evenveel eerbied aan God denken als in de kerk. Bovendien staat in de bijbel dat de sabbat er voor de mens is, en niet de mens voor de sabbat.¹⁰⁵

De *Christelijke Volksalmanak* van 1856 werd gerecenseerd in *De Recensent* door J.I.D. Nepveu. De auteur vond het een schande dat een almanak met een dergelijke inhoud het predikaat ‘christelijk’ droeg. Met name het verhaal van Busken Huet kreeg scherpe kritiek. Nepveu keurde het af dat Busken Huet de zogenaamde burgerman aanspoorde om op zondag een reisje met de trein te maken, en vroeg zich af of de auteur werkelijk een predikant was: die zou toch niet een dergelijk verhaal in een christelijke almanak plaatsen.¹⁰⁶ Behoudende mannen die alleen op grond van de titel hun vrouwen de *Christelijke Volksalmanak* cadeau deden, konden volgens mensen als Nepveu bedrogen uitkomen.¹⁰⁷

Door te publiceren in een almanak konden predikanten van de moderne richting een nieuw publiek bereiken. Een voorbeeld daarvan is de almanak uitgegeven door de ‘Vereeniging tot verspreiding van stichtelijke blaadjes’, *De liefde sticht*. Deze was speciaal gericht op een lager opgeleid publiek. Veel moderne predikanten publiceerden in deze almanak, die verscheen in de jaren 1872-1929.¹⁰⁸

7 Bijbelse dagboeken

Ook voor de dagelijkse geloofspraktijk wilden modernen leesmateriaal bieden. Dat gemeenteleden hieraan ook daadwerkelijk behoefte hadden, blijkt uit hetgeen Kruseman schrijft over deze nieuwe geschriften voor de huiselijke godsdienstoefening:

Overigens ontnam de steeds veldwinnende kritiek over het karakter van de bijbelboeken, vooral over die van het N. Testament, aan een aantal stichtelijke huisboeken een gedeelte van de waarde, die zij vroeger voor de gezinnen bezaten. Godsdienstige leesboeken van omvang, voor twintig en tien jaren nog de morgen- en avondlektuur aan den huiselijken haard, waren niet meer zoo voldoende om aan de nieuwere behoeften te voldoen. Men begeerde of een zoogenaamd positief christelijke kleur, of een meer vrijzinnig voedsel naar aanleiding van de moderne richting.¹⁰⁹

104 Thrasybulus, ‘Hansje en Leentje’, 145.

105 Thrasybulus, ‘Hansje en Leentje’, 125.

106 J.I.D. Nepveu, ‘Christelijke Volksalmanak voor het schrikkeljaar 1856’, in: *De Recensent, algemeen letterlievend maandschrift* 1 (1856), 92-103, hier 100.

107 Vgl. Mathijsen, *De gemaskerde eeuw*, 71, die vertelt dat de predikant C.E. van Koetsveld zijn verhaal ‘Wat een moeder vermag’, over een jong meisje dat in de prostitutie belandt, niet in een almanak maar in *De Tijdspiegel* publiceerde, omdat een dergelijk verhaal in een almanak, ‘met al die jonge vrouwelijke lezers’ zou misstaan.

108 Zie Herderscheê, *De modern-godsdienstige richting in Nederland*, 369.

109 Kruseman *Bouwstoffen* 1, 457-458.

Om aan de 'nieuwere behoeften' te voldoen, gaven de modernen onder andere bijbelse dagboeken uit.¹¹⁰ In deze boeken was voor elke dag een vertelling te vinden, die geschreven was naar aanleiding van een bepaalde bijbeltekst en vaak inspeelde op actuele onderwerpen of gebeurtenissen. Zo verschenen *Het Morgenlicht*, gereedigeerd door L.H. Slotemaker,¹¹¹ en *Morgenoverdenkingen* van de hand van E.J.W. Koch.¹¹²

Het Morgenlicht verscheen maandelijks. In het voorwoord van de eerste bundel van 1866 beschrijft de redactie de behoefte van het modern-christelijke gezin aan een godsdienstig dagboek. Zij is van mening dat een echt modern-theologisch dagboek tot 1866 nog ontbrak:

Een boek, dat sprak tot het tegenwoordig geslacht, zoo als menig geliefd Huisboek¹¹³ tot de vadersen gesproken heeft, – een boek, waarin, zonder eenige twisting of strijdvrage, de moderne richting open werd uitgesproken, – waarin het wezen van den godsdienst helder in 't licht gesteld, krachtig gehandhaafd, met warmte aanbevolen, ernstig toegepast werd – zulk een boek, geschikt om in den morgenstond het gezin te sterken in zijn godsdienstig leven, het scheen nog te ontbreken, en smartelijk viel menigeen dit gemis.¹¹⁴

Onderwerpen die in *Het Morgenlicht* aan de orde komen, zijn bijvoorbeeld 'Christelijk fatsoen', waarin de auteur J.A. Lamping zich, naar aanleiding van Efeziërs 5:3,¹¹⁵ verzet tegen mensen bij wie alles draait om het uiterlijke fatsoen van kleding, woning, meubels, omgang met anderen en levensstandaard. Als iemand een misstap zet, door bijvoorbeeld beneden zijn stand gekleed te gaan, wordt hij veroordeeld. De auteur vindt dat het in de samenleving niet draait om dit zogenaamde maatschappelijke fatsoen, maar om het christelijk fatsoen. Mensen moeten niet over elkaar praten, maar iets voor elkaar doen en elkaar helpen.¹¹⁶

In 'Volksrampen' stelt T.C. van der Kulk, naar aanleiding van Jesaja 40:1-14, dat de rampen die de mens overkomen, zoals besmettelijke ziekten, niet het gevolg zijn van de straf van God voor de zonden van het volk. De auteur vindt dat de voorstelling dat God rampen laat gebeuren op bijgeloof stoelt. De mens heeft van God juist

¹¹⁰ Zie Herderscheë, *De modern-godsdienstige richting in Nederland*, 368.

¹¹¹ *Het Morgenlicht. Stichtelijk dagboek voor het christelijk gezin*, verschenen van 1866 tot 1894.

¹¹² E.J.W. Koch, *De bijbel in het huisgezin. Morgenoverdenkingen*, Middelburg 1870.

¹¹³ Enige voorbeelden van dergelijke negentiende-eeuwse huisboeken van voor 1860 zijn: J. Scheidius, *Bijbelsch huisboek*, Leiden 1801; H. Pompper, *De grondwaarheden der Christelijke godsdienst. Een huisboek voor den beschaafden stand*, Leiden 1855 (vertaald uit het Duits); N. de Graaff, *Het evangelie de weg der zaligheid. Een Christelijk huisboek*, Haarlem 1834 (2 dln.); J.J.L. ten Kate, *Christoterpe. Stichtelijk huisboek voor alle standen*, Schiedam 1852.

¹¹⁴ Anoniem ('De Redactie'), 'Aan den lezer', in: *Het Morgenlicht. Stichtelijk dagboek voor het christelijk gezin*, Arnhem 1866, z.p.

¹¹⁵ Efeziërs 5:3: 'Maar laat hoererij en alle onreinheid of gierigheid onder u ook niet genoemd worden, gelijkkerwijs het den heiligen betaamt'.

¹¹⁶ J.A. Lamping, 'Christelijk fatsoen', in: *Het Morgenlicht. Stichtelijk dagboek voor het christelijk gezin*, 1866, 56-57. Zie over de term 'fatsoen' in de negentiende eeuw: H. te Velde, 'Herenstijl en burgerzin. Nederlandse burgerlijke cultuur in de negentiende eeuw', in: R. Aerts en H. te Velde (red.), *De stijl van de burger. Over Nederlandse burgerlijke cultuur vanaf de middeleeuwen*, Kampen 1998, 157-185, hier 168-173.

het vermogen gekregen om zaken als besmettelijke ziekten te onderzoeken en zo onschadelijk te maken.¹¹⁷

Ook de Middelburgse moderne predikant E.J.W. Koch besteedde aandacht aan de godsdienst in het gezinsleven. Hij gaf zijn *Morgenoverdenkingen* uit om mensen een hulpmiddel te bieden bij het lezen van de bijbel. De door hem uitgekozen bijbelteksten legde hij met opmerkingen en aanwijzingen uit. In het voorwoord benadrukte Koch dat bij het lezen van de bijbel ook gelet moest worden op de behoeften van kinderen en minder ontwikkelden. Tijdens de 'huiselijke bijeenkomsten in het morgenuur' konden geen theologische vraagstukken worden behandeld, dat lag volgens de auteur niet in het karakter van dergelijke korte, praktische bijeenkomsten.¹¹⁸ In 'Vruchtbaar bijbellesen' beschrijft hij hoe de bijbel het beste kan worden gelezen:

Als protestanten, door geen leerbegrip of kerkgezag gebonden, wenschen wij ons voordeel te doen met de uitkomsten van het wetenschappelijk onderzoek, gelijk wij die uit de schriften van kundige en achtenswaardige mannen leeren kennen; de beste vertalingen die ons werden geschonken, raadplegen,¹¹⁹ en ons in de keuze van 't geen wij lezen zullen, laten leiden door eigen nauwgezet onderzoek of door de verlichting van anderen.¹²⁰

Het belangrijkste is volgens Koch om datgene wat men leest in verband te brengen met het eigen leven. In zijn boek treffen we naast de dagelijkse korte stukjes naar aanleiding van een bijbeltekst ook speciale vertellingen aan voor 'bijzondere dagen en gelegenheden' zoals verjaardagen, zondagmorgen, Waterloo-dag (18 juni, waarop de overwinning op Napoleon van 1815 werd herdacht), de doop, het avondmaal, Hervormingsdag, Sint-Nicolaas, en christelijke feesten als Kerst, Pasen en Pinksteren.¹²¹ Koch sluit zijn boek af met een aantal ochtendgebeden die bij de 'huiselijke godsdienstoefening' gebeden kunnen worden.¹²²

117 T.C. van der Kulk, 'Volksrampen 1.', in: *Het Morgenlicht. Stichtelijk dagboek voor het christelijk gezin*, Arnhem 1866, 12-13. De reacties van modernen op rampen als een epidemie zullen in hoofdstuk zes van deze studie uitgebreid aan bod komen.

118 Koch, *Morgenoverdenkingen*, ix-x.

119 Hieronder verstaat Koch de Statenvertaling, de Synodale vertaling en die van Van der Palm. Koch, *Morgenoverdenkingen*, 3, noot 1. De zogenaamde Synodale vertaling verscheen in 1868, bevatte een vertaling van het Nieuwe Testament en was in opdracht van de Algemene Synode van de Nederlandsche Hervormde Kerk gemaakt. De rechtzinnigen veroordeelden deze bijbelvertaling als het werk van aanhangers van de Groninger richting, of woordvoerders van 'het moderne ongelooft'. De vrijzinnigen vonden de vertaling een verbetering, maar hadden ook kritiek op het feit dat de vertaling weinig eenheid van stijl vertoonde en nietszeggende inleidingen en aantekeningen bevatte. Zie A.W.G. Jaakke en E.W. Tuinstra (red.), *Om een verstaanbare bijbel. Nederlandse bijbelvertalingen na de Statenbijbel*, Haarlem 1990, 204-205, 316. De vertaling van J.H. van der Palm verscheen in de jaren 1815 tot 1830, en werd door hem gekarakteriseerd als huisbijbel. De vertaling was succesvol, de eerste druk werd snel uitverkocht. Er waren zowel critici die meenden dat Van der Palm te dicht bij de Statenvertaling bleef als critici die vonden dat hij te ver ging in zijn vertaalwerk. Zie Jaakke en Tuinstra, *Om een verstaanbare bijbel*, 306-307, 166-172.

120 Koch, *Morgenoverdenkingen*, 2, 3.

121 Koch, *Morgenoverdenkingen*, 219-249.

122 Koch, *Morgenoverdenkingen*, 250-256.

8 Kinderbijbels en catechisatieboekjes

De modernen probeerden hun ideeën ook op het niveau van het kind uit te leggen. Ze vonden dit zeer belangrijk omdat volgens hen de toekomst van de moderne christelijke levensvisie ermee gemoeid was, en gaven verschillende werken uit die speciaal voor kinderen waren bedoeld.¹²³

In 1871 publiceerden H. Oort en I. Hooykaas het eerste deel van hun *Bijbel voor jongelieden*. Deze bijbel was bedoeld voor de wat oudere kinderen, die al enig onderwijs achter de rug hadden:

Het is zoo, wij stellen ons als onze lezers geene kinderen voor, – den Bijbel te verstaan is allesbehalve kinderwerk! – maar hen, die het lager onderwijs achter den rug hebben, bij wie wij dus eenige algemeene kennis mogen verwachten.¹²⁴

In dit werk wilden de auteurs vragen bespreken als ‘Wie en wat is God voor ons?’ en ‘Wat hebben wij te doen en te laten?’. Het was hun streven het geweten van de lezers aan te scherpen en hun een sterker godsdienstig gevoel te geven,¹²⁵ door de inhoud van de bijbel op een historisch-kritische manier uit te leggen. In de moderne tijd heerste volgens de auteurs het gevaar dat de geest van het materialisme jonge mensen in beslag nam:

Onze tijd eischt veel van jongelieden, kennis van allerlei zaken en wetenschappen, veel meer dan vroeger; en het leven is woeliger dan ooit. De noodzakelijkheid om het brood te verdienen en de wenschelijkheid om in de wereld vooruit te komen dringen en drijven met alle macht. Naar gelang de eischen der maatschappij zwaarder en talrijker worden, worden ook de gelegenheden om veel en velerlei te leeren gedurig menigvuldiger. Wie zou hierover niet juichen? Maar onder dat alles blijft het hart koud en arm. Er is een tegenwicht noodig. Wij menschen hebben dringende behoefte aan godsvrucht.¹²⁶

De auteurs zagen het geloof als middel waarmee het door hen gevreesde materialisme kon worden bestreden; de bijbel was volgens hen voor moderne jonge mensen onontbeerlijk om de behoefte aan geloof aan te wakkeren.¹²⁷

Sommige modern-theologische kinderboeken deden veel stof opwaaien, zoals bijvoorbeeld *Schetsen en tafereelen. Godsdienstig leesboek voor school en huis* dat de moderne predikant P.H. Hugenholtz jr. in 1872 publiceerde in opdracht van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen. Over die opdracht schreef Hugenholtz zelf:

¹²³ Zoals bijvoorbeeld L.S.P. Meyboom, *Schets ten gebruike bij het Godsdienstonderwijs*, Amsterdam 1873; H. Oort, *Handleiding om Bijbelsche verhalen met kinderen te bespreken. Vooral ten dienste van Zondagscholen*, Harlingen 1874; A.J. Oort, H. Oort, I. Hooykaas, A. Kuenen, *Kinderbijbel* (2 dln.), 's-Gravenhage 1887², (eerste druk in 5 dln.): 1877-1881, bewerkt naar *De Bijbel voor jongelieden*; A.W. van Campen, *De bijbel voor jeugdige christenen. Godsdienstig huisboek*, Tiel 1857-1858; P.H. Hugenholtz jr., *Schetsen en tafereelen. Godsdienstig leesboek voor school en huis*, Amsterdam e.a. 1872.

¹²⁴ H. Oort en I. Hooykaas, *De Bijbel voor jongelieden* 1, Harlingen 1871, 13. In totaal verschenen van *De Bijbel voor jongelieden* van 1871 tot 1878 acht delen.

¹²⁵ Oort en Hooykaas, *De Bijbel voor jongelieden* 1, 5.

¹²⁶ Oort en Hooykaas, *De Bijbel voor jongelieden* 1, 15.

¹²⁷ Oort en Hooykaas, *De Bijbel voor jongelieden* 1, 16.

6. Titelblad *De Bijbel voor jongelieden*.



‘Het Nut, dat van oudsher de openbare volksschool als zijn troetelkind beschouwd had, wilde langs dezen weg de ethisch-religieuze behoefte, die zich ook in de school deed gelden, niet op kerkelijk-dogmatische, maar op vrijzinnig-humanistische wijs eenigszins bevredigd zien.’¹²⁸ Vier jaar lang werkte Hugenholtz aan dit boekje: ‘Den vorm van schetsen en tafereelen had ik gekozen om, met zevenmijlslaarzen de cultuurhistorie doorlopende, in tegenstelling met de toenmalige ethici, God in natuur en geschiedenis te vinden.’¹²⁹ Inderdaad gaat Hugenholtz met grote stappen door de geschiedenis; hij begint met de evolutieleer, waarbij hij ook de afstamming van de

¹²⁸ Hugenholtz, *Indrukken en herinneringen*, 141, 142.

¹²⁹ Hugenholtz, *Indrukken en herinneringen*, 142.

mens van de aap behandelt, beschrijft steen- en ijzertijd, de verschillende wereld-godsdiensten (hindoeïsme, boeddhisme, jodendom, islam), de geschiedenis van de Grieken en Romeinen, het ontstaan van het christendom en de verbreiding ervan, gaat verder met Columbus, Luther, Copernicus, Newton, Spinoza, Locke, Lessing en sluit af met een beschrijving van de theorieën van de Duitse natuuronderzoeker en ontdekkingsreiziger Alexander von Humboldt. Het werk leverde, met name onder de leden van het Nut, een storm van kritiek op: 'Het Darwinisme werd er in gepredikt (mijn goede tante Jans noemde mijn geschrift het apenboekje). Socrates en Spinoza werden als profeten verheerlijkt, in één woord 't was al te erg!'.¹³⁰

Uit de *Schets ten gebruike bij het godsdienst-onderwijs* van L.S.P. Meyboom blijkt dat ook deze moderne theoloog niet schuwde om zijn jonge lezers bloot te stellen aan nieuwe natuurwetenschappelijke ontdekkingen als de evolutie; zo stelt hij dat God 'de Schepper is van alle wezens, die als delfstoffelijke formatie, plant, dier of mensch bestaan en leven' en dat we bij de schepping van deze wezens veelvuldig zien 'dat God het eene schepsel uit het andere doet ontstaan'. Deze 'waarheid' wordt volgens hem 'eenzijdig gepredikt in het Darwinisme'.¹³¹ Meyboom veronderstelt hier dat zijn lezers op de hoogte zijn van het darwinisme en houdt hun voor dat deze leer op zich juist, maar toch eenzijdig is. Ook de ontwikkelingen die voortvloeien uit de negentiende-eeuwse technische ontdekkingen worden de lezer voorgespiegeld, bijvoorbeeld dat door het 'stoomverkeer' vanaf het midden van de negentiende eeuw de verspreiding van 'christelijke inzichten, zeden en instellingen' is begonnen.¹³²

¹³⁰ Hugenholtz, *Indrukken en herinneringen*, 142. In *De Hervorming* van 1873 ontstond een discussie over *Schetsen en tafereelen*. De anonieme auteur van de artikelen 'Het "Nut"' en "De Godsdienst"' was van mening dat in het Nut niet over godsdienstige ontwikkelingen gesproken mocht worden, en dat 'de "Maatschappij" (...) haar patronaat niet aan zulke geschriften [moet] verstrekken'. Als het Nut zich wel inliet met godsdienstige onderwerpen, liep men het gevaar dat ofwel de behoudende christenen, ofwel de atheïsten hun steun aan het genootschap opzegden. Bovendien zou de godsdienst, door het uitgeven van een dergelijk godsdienstig nutsboekje, tot een soort 'nutsgodsdienst' verworden, zie K., 'Het "Nut"' en "de Godsdienst"', in: *De Hervorming* 1 (1873), z.p.; J.E.G. Landré was het oneens met deze K.: als er binnen het Nut geen plaats meer was om te praten over de godsdienst, de slecht bezochte kerkdiensten, de godsdienstige liederen, dan kon het nergens en nooit meer, 'totdat de steenen roepen zullen', zie J.E.G. Landré, 'Het "Nut"' en "De Godsdienst"', in: *De Hervorming* 4 (1873), z.p.; Busken Huet beoordeelde *Schetsen en tafereelen* in een recensie als weinig oorspronkelijk. Het deed hem denken aan *Ein Gang durch die christliche Welt* van de Zwitserse moderne predikant Heinrich Lang, dat ook in het Nederlands vertaald werd en volgens Busken Huet veel werd gelezen (Huet voorzag de Nederlandse vertaling van dit werk van een voorrede, zie Heinrich Lang, *Eene wandeling door de christelijke wereld. Brieven aan een leek over den christelijken geest in zijne ontwikkeling. Door een leek uit het Hoogduitsch vertaald. Met eene voorrede van Cd. Busken Huet*, Amsterdam 1860).

¹³¹ Meyboom, *Schets ten gebruike bij het Godsdienstonderwijs*, 27. Met de term 'eenzijdig' bedoelt Meyboom waarschijnlijk dat Darwin alleen stelt dat levende wezens zich ontwikkelen en daardoor evolueren, zonder dat hij als veroorzaker van deze ontwikkeling een goddelijk wezen veronderstelt.

¹³² Meyboom, *Schets ten gebruike bij het Godsdienstonderwijs*, 19.

9 Liedbundels

Door het uitgeven van eigen liedbundels probeerden de modernen een modern-theologische liedcultuur te ontwikkelen.¹³³ Stichtelijke liederen werden in de tweede helft van de negentiende en de eerste helft van de twintigste eeuw onder andere door protestantse groeperingen gebruikt 'als medium voor de overlevering van normen, idealen en gedragsregels'.¹³⁴ Een liedbundel die inhoudelijk is afgestemd op het gedachtegoed van een bepaalde groep gelovigen versterkt de identiteit van die groep.¹³⁵

Vanaf de jaren zeventig van de negentiende eeuw verschenen vrijzinnige liedbundels met een modern-theologische strekking.¹³⁶ De meeste werden uitgegeven door de Nederlandse Protestantenvbond. In 1877 verscheen de eerste vrijzinnige NPB-liedbundel voor kinderen en jongeren, getiteld *Liederen voor catechisatiën en zondagscholen*; in 1882 de eerste bundel voor volwassenen, getiteld *Godsdienstige liederen*.¹³⁷ In het voorwoord van deze laatste liedbundel verklaart de commissie van de NPB dat het initiatief om een eigen, moderne bundel te ontwerpen voortkomt uit het feit dat iedere generatie graag de traditionele liederen in zijn eigen taal vertolkt:

Zulk eene vertolking nu ontbrak in onze kringen nog ten eenen male; in ons godsdienstig gezang moesten wij nog geheel teren op de in elk opzicht naar vorm en inhoud veelal verouderde geloofsgetuigenis van vroegere geslachten. Deze bundel moet dienen om ons geloof des harten weër te geven in eene taal, welke ons zieleleven als de zijne erkent.¹³⁸

In een eigen liedbundel konden strofen 'die in strijd werden geacht met de binnen een bepaalde groepering heersende theologie' aangepast of geschrapt worden.¹³⁹ Opvallend aan de bundel *Godsdienstige liederen* is dat het ritmisch zingen van psalmen erin gepropageerd wordt.¹⁴⁰ Ritmisch zingen was in de negentiende eeuw ongebruikelijk; er werd over het algemeen isometrisch gezongen, dat wil zeggen met noten van gelijke lengte. De NPB vond dit een slechte zaak:

Ons kerkgezag is jammerlijk vervallen. Alleen omdat wij van jongs af nooit anders en beters hebben gehoord, konden wij zoo langen tijd berusten in een inderdaad ondragelijken toestand: dat geesteloos rekken en uithalen van enkele tonen in plaats van een maatvast gezang; dat galmen en schreeuwen, waarbij het "bedenken van al wat liefelijk is en wel luidt" geheel wordt verwaarloosd; dat redeloos opdreunen van alle koralen zonder eenig verschil

¹³³ Vgl. Herderscheê, *De modern-godsdienstige richting in Nederland*, 364: 'Reeds lang was behoefte gevoeld aan een gezangboek, dat ruimer keuze aanbood dan de bestaande bundels, welker verouderd geloofsgetuigenis bovendien een belemmering was in niet-orthodoxe kringen.'

¹³⁴ Smelik, *Eén in lied en leven*, 12.

¹³⁵ Smelik, *Eén in lied en leven*, 81.

¹³⁶ Zie over de liedcultuur van de vrijzinnigen ook A. le Coq, *Wat vlied' of bezwijk'. Het vrijzinnige kerklied in Nederland 1870-1973*, Kampen 2005.

¹³⁷ *Liederen voor catechisatiën en zondagscholen* 1, *Feestliederen*; *Godsdienstige liederen*. Uitgegeven door en voor rekening van den Nederlandschen Protestantenvbond, Amsterdam, Haarlem, Groningen 1882.

¹³⁸ *Godsdienstige liederen*, v. Zie ook Smelik, *Eén in lied en leven*, 81, 82.

¹³⁹ Smelik, *Eén in lied en leven*, 81. Zie voor een voorbeeld hiervan Smelik, *Eén in lied en leven*, 82.

¹⁴⁰ Zie ook Herderscheê, *De modern-godsdienstige richting in Nederland*, 364, 365.

in kracht en in maat, zoodat bijv. het vrolijkst loflied volmaakt hetzelfde klinkt als het aandoenlijkst boetelied of het treurigst grafgezag.¹⁴¹

In *Godsdienstige liederen* werden dan ook diverse ritmisch genoteerde psalmmelodieën opgenomen. Zo kon de gemeente ‘door het zingen van gerythmeerde liederen opnieuw (...) leeren gevoelen, hoe hartverheffend het gemeenschappelijk gezang kan zijn’¹⁴². De NPB legde veel nadruk op de esthetiek in de godsdienst, en wilde daarom liederen laten zingen die van hoog muzikaal niveau waren. De bond vroeg daarom vooraanstaande componisten mee te werken aan de totstandkoming van de bundels.¹⁴³

Het negentiende-eeuwse protestantisme kende weinig aandacht voor het zogenaamde wereldlijke lied. Als er wereldlijke liederen in een protestantse liedbundel stonden, bevatten ze vaak een duidelijk religieuze boodschap. De modernen vormden in dit opzicht een uitzondering;¹⁴⁴ hun bundels bestonden juist voor een groot gedeelte uit wereldlijke liederen. In de bundel *Lenteleven* van 1891, bedoeld voor zondagsschool en catechisatie, komt in het lemma ‘Natuurliederen’ een aantal lenteliederen voor zonder religieuze strekking.¹⁴⁵ Verder valt op dat in veel kerstliederen, behorende tot de ‘Feestliederen’, de kerstboom bezongen wordt.¹⁴⁶

En schudt ge straks uw takken leeg,
deelt ge uit hier op dit feest?
Och, of ik ook daarvan wat kreeg,
maar – ’k ben soms stout geweest.
O, ’k heb zoo’n spijt;
’k zal doen altijd
wat de ouders maar verlangen.
’k Denk steeds daarom.
Gij wenkt me: “Kom!”
Daar zie ’k mijn prijsje al hangen.¹⁴⁷

In dit lied werd niet alleen de wereldse, maar ook de materiële kant van het kerstfeest benadrukt; Smelik stelt dan ook dat de liedbundels van de Nederlandse Protestantentebond aansluiting vonden bij de elite. Hij geeft als reden hiervoor dat de aandacht voor de esthetische kwaliteit van de liederen ertoe heeft geleid dat de liederen

¹⁴¹ *Godsdienstige liederen*, ix.

¹⁴² *Godsdienstige liederen*, x. Zie ook Smelik, *Eén in lied en leven*, 102, 103.

¹⁴³ Vgl. Smelik, *Eén in lied en leven*, 263, die stelt dat de liedbundels van de NBP in vergelijking met andere protestantse bundels van een hoog muzikaal gehalte waren. Aan *Godsdienstige liederen* verleende bijvoorbeeld de componist Daniël de Lange (1841-1918) zijn medewerking; van 1895 tot 1913 was De Lange directeur van het Amsterdams conservatorium; zie Smelik, *Eén in lied en leven*, 342, noot 362.

¹⁴⁴ Smelik, *Eén in lied en leven*, 60, 61.

¹⁴⁵ Bijvoorbeeld Lied 67: ‘De lente komt’; Lied 68: ‘In de lente’; Lied 71: ‘Mei’; Lied 72: ‘April en mei’.

¹⁴⁶ Bijv. Lied 26: ‘Aan den kerstboom’, zonder religieuze strekking, lied 27: ‘De kerstboom’, zonder religieuze strekking, lied 28: ‘De kerstboom’, zonder religieuze strekking, lied 29: ‘Kerstboom’, waarin de lichtjes in de boom verkondigen dat Jezus geboren is, lied 30: ‘Lied om den kerstboom’, waarin de kerstboom het verhaal van Jezus’ geboorte vertelt en de gaven van de kerstboom (de pakjes in en onder de boom) vergeleken worden met Jezus’ liefde.

¹⁴⁷ Lied 27: ‘De Kerstboom’, vijfde couplet, 51.

7. 'De kerstboom', uit *Lente-leven*.



taalkundig en muzikaal ver af stonden van de orthodoxe lagere sociale klasse.¹⁴⁸ We zouden hieraan kunnen toevoegen dat in de liedteksten ook zaken werden bezongen die met name voor de elite bereikbaar waren. In dergelijke liedteksten kwam de identiteit van deze elite tot uitdrukking.

10 Beschavingsoffensief

De modernen trachtten met geschriften die verschillende vormen en genres hadden zoveel mogelijk mensen van de juistheid van hun standpunten te overtuigen. Vol-

¹⁴⁸ Smelik, *Eén in lied en leven*, 263.

gens de modernen vormde het modernisme de voorwaarde voor de toekomst van de christelijke godsdienst. De popularisering van het modernisme was in hun ogen noodzakelijk om het christendom te behouden.

In hun popularisering hielden de modernen rekening met de verschillen die in de negentiende-eeuwse samenleving bestonden. Er waren niet alleen genres bestemd voor volwassenen, ook kinderen werden, bijvoorbeeld door kinderbijbels en catechese-materiaal, in aanraking gebracht met het modernisme. Sommige geschriften waren bedoeld voor hooggeletterden, andere speciaal voor laaggeletterden. Naast de man werd ook getracht de vrouw te bereiken, bijvoorbeeld door verhalen in almanakken te publiceren, een genre dat vooral door vrouwen gelezen werd. Om het modern-theologische gedachtegoed dagelijks in de huiskamer te laten klinken werden moderne bijbelse dagboeken en liedbundels op de markt gebracht.

Al met al ontstaat van de modernen het beeld van een groep theologen, predikanten en anderszins kerkelijk geëngageerden die door middel van een modern-theologisch beschavingsoffensief uit alle macht probeerden een zo groot en breed mogelijk publiek te bereiken. Of zij hierin daadwerkelijk slaagden zullen we in het vervolg zien.